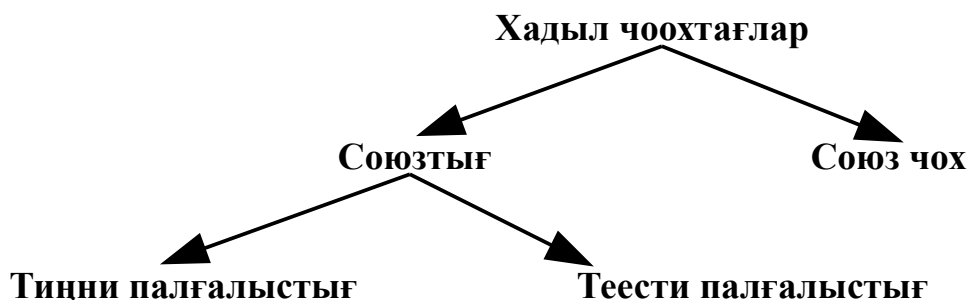

ХАДЫЛ ЧООХТАҒЛАР

1. Ікі алай аннаң даа көп грамматика өөні пар чоохтағ **хадыл чоохтағ** тіп адалча. Хадыл чоохтағның чардыхтары сағыс хоостыра, пүдізінең паза үн саринаң палғалысчалар.

2. Олаңай чоохтағ хадыл чоохтағларны пүдірче. Хадыл чоохтағларның чардыхтары пүдізінең олаңай чоохтағларға төбйлер. Тілцілер хадыл чоохтағның чардыхтарын **предикативнай чардыхтар** тіп адапчалар.

3. Хадыл чоохтағлар пос алынча пүдістіглер. Анзын мындағ пілдіріглер киречілепче:

- а) чоохтағның тоозылчатханын таныхтапчатхан үн;
- б) хадыл чоохтағның чардыхтарын палғалыстырчатхан союзтар;
- в) хозымнар, послелогтар, полызығлығ сөстер, кизегестер; хадыл чоохтағның пірее чардығы тузазы хоостыра тоозылбаан сағысты көзітче.

4. Постарының палғалысчатхан ондайлары хоостыра хадыл чоохтағлар ікі улуғ пөлікке чарылчалар: **союзтығ паза союз чох хадыл чоохтағларға.**

Союзтығ палғалыс — пасхалалчатхан палғалыс. Хадыл чоохтағның чардыхтары өнетін сөстер(союзтар, союз сөстері, послелогтар, полызығлығ сөстер, кизегестер) паза трансформалар полызиинаң палғалысчалар. Олар чоохтағда ікі функцияны толдырчалар:

- ікі чоохтағны пір (хадыл) чоохтаға піріктірчелер;
- олох туста олар чоохтағларның аразындағы хайдағ-да смысловой палғалыстарны көзідерге киректелчелер.

5. **Союзтығ хадыл чоохтағларның** предикативнай чардыхтары удур-төдір **тиңни** паза **теести** палғалыстар полызиинаң пірікчелер. Анынаң

палғалыстыра олар **тиңни** (а) паза **теести** (б) палғалыстығ хадыл чоохтағларға чарылчалар:

а) *Уламнар мында хысхаа теере турарлар, анаң олар ұртұннерге тартыларлар. Тырбос алтындағы от сыбдырапча паза күн ізинде тартын салған платтығ хыстарның сырайлары көрінче. (В. Гислинг). Тиңни палғалыс төөй, тиң нимелернің аразындағы сағыс хоостыра палғалысты көзітче. Пастағы чоохтағда соон сүрістіре иртірілер действиелер көзіділче, ікінцізінде — пір туста тиңе иртчеткен ниме-ноолардаңар искірілче;*

б) *Пір улам хырлал парған туста, ырах нимес пазох пір улам төстелчеткен. (И. Костяков) Той салылғанча, чииттер тасхар күрескеннер. (И. Костяков).* Теести палғалыс удур-төдір теезігліг полчатхан нимелернің аразындағы аймах-пасха (молцағ, сылтағ, тус, син паза ан.п.) палғалыстарны таныхтапча. Пастағы чоохтағның предикативнай чардыхтарының аразында тус теелізі көзіділче, ікінцізінің — син теелізі. Теести хадыл чоохтағ өөн паза хоза чоохтағларнаң пүтче: *Казан апсах ибдең сыххали, пүўң пизінчі хонии парир (ХЧ).* Пу теести палғалыстығ чоохтағда *пүўң пизінчі хонии пари* өөн чоохтағ полча, *Казан апсах ибдең сыххали* — хоза чоохтағ. **Өөн чоохтағдаң хоза чоохтағзар хачаннаң?** Сурығ турғысчабыс. **Ө ө н ч о о х т а ф** өөн сағысты көзітче, **х о з а ч о о х т а ф** өөн чоохтағның теезігліг полчатхан сағысты чарытча.

Тиңни палғалыстығ хадыл чоохтағларның предикативнай чардыхтары тиңни союзтар паза үн пользыинаң палғалысчалар. **Теести палғалыстығ** хадыл чоохтағларның предикативнай чардыхтары теести союзтар, падежтер хозымнары паза послелогтар пользыинаң палғалысчалар.

6. **Союз чох** хадыл чоохтағларның предикативнай чардыхтары удур-төдір үн пользыинаң паза сағыс хоостыра палғалысчалар: *Ікі харағым чабылбинча, тоолапча час сурнахтар. (В. Шулбаева) Теернектер сарнас настааннар, хаңаа ығырап сыххан, күрең ат танааларын арығли пырғырып одырган. (Н. Доможяков).*

Союз чох хадыл чоохтағлар постарының тузаларынаң тиңни дее, теести дее чоохтағларға тӱӱй полчалар. Кӱзидимге алза, *Мин тарынғам, ол хатхырған*(И.Топоев) чоохтағ тиңни хадыл чоохтаға чағын. Пу чоохтағда пӱрси пӱрсиҗе тоғыр полчатхан нимеденер чоохталча. Оларның аразында **че, тӱзең** алай **а** тоғырлас союзтар турғызарға чарир: *Мин тарынғам, че ол хатхырған. Мин тарынғам, ол, тӱзең, хатхырған. Мин тарынғам, а ол хатхырған. Че, тӱзең* паза **а** союзтарны хадыл чоохтағның чардыхтарын палғалыстырарға тузаланза, тоғырлас туза іле, тирең кӱзидилче.

Пӱрееде чоохтағда тиңни, теести, союз чох палғалыстар араластыра киректелчелер. Мындағ чоохтағларны **араластығ хадыл чоохтағлар** тӱп адапчалар:

а) *Пурунғы Грецияда настағы ойын нар насталғаннаң пеер, кӱп чӱс чыллар иртіп парды, че олар амыр паза ынархастығ чуртас уҗун иртірилчеткен ойыннар полчалар. («Хакас чирі»)* Пу чоохтағда теести (*Грецияда настағы ойыннар насталғаннаң пеер, кӱп чӱс чыллар иртіп парды*) паза тиңни (*Кӱп чӱс чыллар иртіп парды, че олар амыр паза ынархастығ чуртас уҗун иртірилчеткен ойыннар полчалар*) палғалыстар пар;

б) *Прай чирде кун харағы чайылча, тирең нимес ӱзеҗестер кӱгерисчелер, кун теези орыннар, тӱзең, сағылыс турчалар, ӱнетін алтыннаң чай салған на осхас. (С. Чарков)* Пу чоохтағда союз чох (*Прай чирде кун харағы чайылча, тирең нимес ӱзеҗестер кӱгерисчелер*) паза тиңни палғалыстығ чоохтағлар (*Прай чирде кун харағы чайылча, тирең нимес ӱзеҗестер кӱгерисчелер паза кун теези орыннар, тӱзең, сағылыс турчалар, ӱнетін алтыннаң чай салған на осхас*) **араластығ хадыл чоохтағ** пӱдирчелер.

Идер тоғыстар

1. Чоохтағларны хығырыңар. Союзтығ паза союз чох хадыл чоохтағларны табыңар, оларны предикативнай чардыхтарға чарыңар.

1. Өркедең тоғыр харбазып, оолығ тоңас чайчалар, че пазағы чылда өркелер хатабох тол парчалар. (А.Кильчичаков) 2. Іңезі усхун парғаннаңар, Пайсацах күчүгесті туразар кир килерге тідінмеен. (В.Татарова) 3. Чайғы даа полза, хараа сөрөн арах тан сабылчатхан. (И.Костяков) 4. Таң чарып пастаанда, пушкалар табызы улам удаа, іле истілібіскеннер. (И. Костяков) 5. Казан апсах ибдең сыххали, пүўн пизінчі хонии парир. («Хакас чирі») 6. Мин тарынғам, ол хатхырған.

1. Союзтыг хадыл чоохтагларның предикативнай чардыхтарын палгалыстырчатхан союзтарны, послелогтарны табыңар.

Литература

1. Чебодаева Л.И. Хакас тілі. Синтаксис паза танығлар турғызары. 033000.00 — Хакас тілі паза литература специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие/ Авт. Л.И.Чебодаева. - Ағбан: Н.Ф.Катановтың адынаң хакас хазна университетінің изд-возы,2005. - 172 с.
2. Чебодаева Л.И. Синтаксис простого предложения. Учебное пособие для студентов, обучающихся по специальности 021700.02 — Филология (хакасский язык и литература) — Абакан: Изд-во Хакасского государственного университета им. Н.Ф.Катанова, 2000. - 138 с.